

INTERNATIONAL EDITORIAL BOARD

Sohel Memon (Nizwa College of Technology Sulatanate of Oman)
Prof. Abdelkader Mohamed Elsayed (Benha University, Egypt – Dhofar University, Oman)
Dr. Sisira Ediriweera Uva Wellassa University Badulla, Sri Lanka.

NATIONAL EDITORIAL BOARD

Umesh N Jadhav (Gaeddu college of business studies, Royal University of Bhutan, Gedu Bhutan.)
Dr. Prasanna Khadikar (College of Arts Commerce Jambagh Koti Hyderabad, Telangana.)
Mahendra V. Patil (Head of Dept. of Pol. Sci., S.P.D.M. College, Shipur, (North Maharashtra University))
Dr. Vijayanti T. Ramavat (Toshniwal College, Sengoan, (S.R.T. Univetrstiy))
Dr. Manhor Jadhav (Dept. of Marathi, S. V. P. U., Pune)
Dr. Rajesh Shesham (Dept. of English, Deogiri College, A'bad.)
Vaishali Supekar (Rayat Shishkan Sanstha's Annasaheb Awate College, Manchar, (Pune University))
Shri. Raut S.B. I/C Principal & H.O.D History
Dr. Sharma V.K. H.O.D Hindi
Dr. Bansode U.V. Hindi
Shri. Ighare S.D. H.O.D Marathi
Dr. Pilkhane A.A. H.O.D Pub. Adm.
Dr. Bhusare A.J. H.O.D Sociology
Dr. Bairagi V.N. H.O.D Pol. Sci.
Dr. Thavare B.B. H.O.D Geography
Dr. Koli A.P. Marathi
Dr. Sathe V.S. Librarian

NON-TEACHING STAFF

- **Shri Shinde D.E.** Head Clerk
- **Shri Sapkal S.T.** Sr. Clerk
- **Shri Tayade B.N.** Jr. Clerk
- **Shri Shinde M.E.** Lib. Attendant
- **Shri Paithane P.P.** Peon
- **Shri Suryawanshi S.S.** Peon
- **Shri Tambe G.T.** Peon
- **Shri Sonwane R.B.** Lib. Attendant

Printed by

Ajanta Computer, Near University Gate, Jaisingpura, Aurangabad.

Published by :

Ajanta Prakashan, Near University Gate, Jaisingpura, Aurangabad.

Cell No. : 9579260877, 9822620877, Ph.No. : (0240) 2400877, 6969427

E-mail : anandcafe@rediffmail.com, www.ajantaprakashan.com

मराठी अनुक्रमाणिका भाग - ३

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१	आदिवासी साहित्यातील पर्यावरण डॉ. अरुण कोळी	१-४
२	निसर्गाला कवेत घेणारा बालकवी डॉ. सविता खोकले	५-७
३	बहिणाबाईंच्या निसर्ग कविता प्रा. डॉ. सविता वावगे	८-९
४	वाढते तापमान : बदलते पर्यावरण आणि सजिवांवर होणारे दुष्परिणाम अन् सांभाव्य धोके प्रा. सुनिल गोडसे	१०-१३
५	महाराष्ट्र राज्यात एकात्मिक पाणलोट क्षेत्र विकास व्यवस्थापन कार्यक्रमाचा चिकीत्सक अभ्यास प्रा. नितिन वि. खरात	१४-२३
६	पर्यावरण प्रदूषण : सामाजिक प्रश्न आणि आव्हाने प्रा. डॉ. सुशिला फुले	२४-२६
७	पर्यावरणातील जैवविविधता आणि तिचे संवर्धनाचा भौगोलिक अभ्यास प्रा. अनिल मुरलीधर पाटील प्रा.डॉ. अब्दुल जब्बार शेख आझाद	२७-२९
८	संत ज्ञानेश्वरांच्या भावार्थदिपिकेतील पर्यावरणाचे संदर्भ डॉ. विठ्ठल जंबाले	३०-३२
९	जागतीक पर्यावरण समोरील आव्हाने व उपाय खरात मनोहर आबाराव वसंत गोपाळराव साबळे	३३-३५
१०	समर्थ पर्यावरण संकल्पना : समर्थांचे "बाग" प्रकरण रूपाली कुलकर्णी	३६-४०
११	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांच्या ग्रामगीतेतील ग्रामपर्यावरण प्रा. सुखदेव इघारे	४१-४५
१२	जैवविविधता आणि त्याचे संवर्धन श्रीमती निलोफर अब्दुल वाहिद अंबेकर	४६-५०
१३	जागतिक पर्यावरण : मुद्दे / समस्या, आव्हाने आणि / उपाययोजना प्रा. डॉ. प्रताप वामनराव पाटील	५१-५७
१४	सातारा जिल्ह्यातील माण तालुक्यावर दुष्काळामुळे झालेले परिणाम घोलप विशाल सर्जेराव	५८-६१

संत ज्ञानेश्वरांच्या भावार्थदिपिकेतील पर्यावरणाचे संदर्भ

डॉ. विठ्ठल जंवालें

पदवी व पदव्युत्तर मराठी विभागप्रमुख, वेगलूर महाविद्यालय, वेगलूर.

परिचय

सभोवतीचे वास्तव म्हणजे पर्यावरण. भौतिक बाबी तथा रातीव - कितीच युद्धीचा पर्यावरण म्हणून उल्लेख केला जातो. मराठी साहित्य आणि पर्यावरण यांचे अतिशय निकटचे संबंध आहेत. मानवी भाव - भावनांच्या चित्रणासाठी लेखक- साहित्यिकांनी पर्यावरणातील प्रतीकात्मक-उपमा संयुक्तिकरणे योजलेल्या असतात. साहित्याच्या उगमापासून लोकसाहित्य, लौकिकसाहित्य आणि प्राचीन - आधुनिक साहित्यात पर्यावरणातील बाबींचे समर्पकपणे उपयोजन केलेले असते. शारा मराठी साहित्य कदापिही अपवाद नाही. मराठी वाङ्मयाच्या उगमापासून साहित्यनिर्मात्यांनी पर्यावरणातील अनेक संदर्भ सातजपणे टिपलेले आहेत परंतु या अभ्यासासाठी उर्ध्वोद्गाढाविधीत नसताना पर्यावरण विषयक लेखन अल्पकालीन साहित्यामधून आलेले आहे. संत ज्ञानेश्वरांचे साहित्यसुद्धा पर्यावरणविषयक जाणवण्याचा परिपोष घडोवणार आहे. इतक्याच लेखन करतांना अलंकार, रस व काव्यानामतीला पोषक ठरणाऱ्या पर्यावरणातील घटकांचा ज्ञानेशांनी सिद्धहस्तपणाने मुबलकतेने वापर केलेला आहे. त्यांनी भावार्थदिपिकेत उपयोजन केलेल्या सभोवतीच्या पर्यावरणातील बाबींचा वेध घेणे प्रस्तुत लेखातून अपेक्षित आहे.

पर्यावरणीय संदर्भ

पर्यावरण ही मानवी जीवनाची भौतिक संस्कृती आहे. भौतिक संस्कृतीने चालत आलेल्या घटकांमधून पर्यावरण निश्चित होते. वातावरण-जलवायु-आणि शिलावरण हे पर्यावरणाचे प्रमुख घटक आहेत. यासंबंधीचा स्वतंत्ररित्या अभ्यास करणाऱ्या भूगोल किंवा पर्यावरणशास्त्र या आधुनिक अभ्यासशाखा आहेत. वातावरणामधील हवा, पाणी, वृक्षवेली, खनिजे हे घटक मानवी जीवनाला उपयुक्त असतात. सामाजिक पर्यावरण, आर्थिक पर्यावरण, कौटुंबिक पर्यावरण, राजकीय पर्यावरण आणि मुख्यत्वे नैसर्गिक पर्यावरण अशा संकल्पना आलिकडील काळात आकार धारण करीत आहेत. मानवी पातळीवरील विविध क्षेत्रांशी निगडित सभोवतीच्या परंपरागत आणि समकालीन मूल्यांना कवेत घेऊन पर्यावरण तयार होते. त्यामधून समाजात कडवी धारणा तयार होत असतात. त्या अंतर्गत पर्यावरणीय संकल्पना अस्तित्वात येतात, रूढ होतात, प्रचलन घडत राहतात. अशा नैसर्गिक पर्यावरणातील बाबींचा संत ज्ञानेश्वरांनी कसा यथोचित वापर केला आहे. याबद्दलचा मागोवा घेण्याचा प्रयत्न येथे करण्यात येत आहे.

अल्पपरिचय

तेराव्या शतकामध्ये संत ज्ञानेश्वरांनी भावार्थदिपिका (वारकरी संप्रदायात ज्ञानेश्वरी म्हणून ओळखला जाणारा ग्रंथ), अमृतानुभव, चांगदेवपासष्टी आणि अभंगरचना इ. विपूल साहित्यनिर्मिती केली. त्याद्वारे वारकरी संप्रदायाची तात्त्विक बैठक तयार झाली. म्हणून ज्ञानेश्वरी याग्रंथाला मराठी साहित्यामध्ये तथा वारकरी ग्रंथामध्ये अतिशय आदराचे आणि मोलाचे स्थान प्राप्त झाले आहे. वारकरी ग्रंथातील प्रत्येकाच्या घरोघरी याग्रंथाचे नित्यनेमाने वाचन, श्रवण, पठन आणि पारायणे केली जातात. याग्रंथाचा आधार मूळच्या संस्कृतमधील भगवद्गीतेप्रमाणे एकूण अठरा अध्याय व सातशे श्लोक आहेत. परंतु सातशे श्लोकांचे टिकाभाष्य करताना प्रस्तुत ग्रंथामध्ये १००९ ओव्यांमधून ही निर्मिती साकारली आहे. ओवीवृत्ताच्या आधारे संस्कृतभाषा न जाणणाऱ्या आज भोळ्याभाबड्या मराठी जनांकरिता ब्रह्मविद्येचा सुकाळ करू ही ज्ञानेशाची भूमिका आहे. याभूमिकेला अनुसरून त्यांनी प्रस्तुत ग्रंथातील समकालीन पर्यावरणातील सांस्कृतिक संचिताचा सुयोग्य वापर केला आहे. त्यांचा ओघवता आढावा खालीलप्रमाणे घेता येतो.

भावार्थदिपिका आणि पर्यावरणीय संदर्भ

ज्ञानेश्वरीतील प्रतिमा, प्रतीके, उपमा आणि रूपके यांच्या वापराबाबत वयाच्या १६व्या वर्षी प्रस्तुत ग्रंथाचे कथन करता भाष्यकाराते वाट पसतु असे म्हणणाऱ्या ज्ञानेशांनी अल्प वयात प्रचंड नैसर्गिक बाबींचे निरीक्षण- अवलोकन करून भाषांतरित याग्रंथात संदर्भसूचकतेने

योजलेल्या आहेत.

अध्याय- पहिला १. तू जगाला ज्ञानप्रकाश देणारा जणू सूर्यच आहेस. २.विचाररूपी वृक्षचा अगदी टवटवीत बगीचाच जणू आहे. ३. शरदातील चंद्रकिरणरूपी अमृत जसे चकोर पितात. ४. सूर्यकिरण कुमुदिनीला प्रफुल्लित करून सोडतात. ५. झाडाच्या मुळांना पाणी घातले की ते सर्वांगाने टवटवीत होते. ६.जमीन उत्तम असली की बी फोफावते. ७. वसंतात वृक्ष-लता आपोआप प्रफुल्लित होतात, तसे गुरू उपदेशाने ... ८.दोन लाकडे एकमेकांना घासल्यानंतर अग्नी तयार होतो. ९. सिंह हत्तीच्या कळपाला भित नाही.

अध्याय दुसरा : १. अंधकार कधी सूर्यास ग्रासत नाही. २.वारा मेघाला कधी भीत नाही. ३.बेडूक सर्पाला जसा गिळणार नाही.. ४. कोल्हा सिंहाशी कधी झोंबी करू शकणार नाही. ५.भाजलेले बी उगवत नाही. ६.गंगा प्रवाहाप्रमाणे प्रकृतीची उत्पत्ती - स्थिती- लय हा क्रम अखंड आहे. ७. नदीचा प्रवाह मागे वळत नाही तर सतत पुढे सागरास मिळतो. ८. पर्वताप्रमाणे सर्व परिस्थितीत . ९.सूर्य- चंद्र निःपक्षपातीपणे सर्वांस प्रकाश देतात. १०.कासवाप्रमाणे इंद्रियावर ताबा ठेवावा. ११.समुद्र कधीच मर्यादा सोडत नाही.

अध्याय तिसरा: माकड , पक्षी, मासा, साप, कावळा, घुबड इ.प्रतिमा. १. पाण्यातील कमळाचे पान जसे पाण्यात भिजत नाही, तसे २. शेळीच्या गळयाजवळील स्तन निरूपयोगी असतात.

अध्याय चौथा : १. दिगंबराला वस्त्राचा उपयोग नाही. कोल्हा-कावळा यांना चांदण्याचा उपयोग नाही. २. जे बी पेटावे तसे धान्य उगवते. ३. झाडे स्थिर असतात. प्रवास करताना विरूद्ध दिशेला जाताना दिसतात. तसे सूर्य स्थिर आहे , पण पृथ्वी फिरत असल्याने आपणास सूर्यच फिरत आहे वाटते. ४. प्रलयकाळच्या वावटळीमुळे ढग पुढे सरकत नाही तर अग्नी पेट घेतो.

अध्याय पाचवा: १. मृगजळाच्या लोंढयाने पर्वत ढकलला जात नाही. २.चंद्रकिरण पिणारे चकोर वाळवंटातील दगड कधी चाखणार नाहीत. ३. मृगजळाला जळ म्हणणे, बचनाग विषाला मधूर म्हणणे व्यर्थ आहे. साप , उंदीर इ. प्रतिके.

अध्याय सहावा : क्षीरसमुद्रातून अमृताची निवड, शब्दांचे व्यापकपण जगाला प्रकाश देणाऱ्या सूर्याप्रमाणे आहे. पृथ्वी झाडांना जन्म देते पण फळे उपभोगत नाही.(श्लोक -१) नळीला बांधलेला पोपट नळीला धरून स्वतःच बंधनात पडतो.(श्लोक- ६) प्रलयवात थांबत नाही, माकडाला समाधी लागत नाही. (श्लोक-३४) पृथ्वीला पाणी, पाण्याला तेज, तेजाला वायू नष्ट करतो. (श्लोक-४७)

अध्याय सातवा : आकाश, वायू, ढग व पाणी तुलना, नदी, कडा, मेघ व सृष्टी याची तुलना, मातीची वस्तू भाजली की पाण्यात विरघळत नाही. मोती पाण्याचे असतात पण पाण्यात विरघळत नाहीत (श्लोक-१३), हरणाचे पिल्लू जाळे तोडू शकत नाही, मुंगी मेरू उचलू शकत नाही. (श्लोक-२८)

अध्याय आठवा : अग्नीतले लाकूड पुन्हा लाकूड होत नाही, साखरेचा पुन्हा ऊस होत नाही, सोन्याचा पुन्हा परिस होत नाही. तुपाचे पुन्हा दूध होत नाही. (श्लोक-२२)

अध्याय नववा : शीतल चंद्राला वारा घालावा लागत नाही. कमलपराग भुंगे सेवन करतात व बेडूक चिखल स्विकारतात. पाण्यावरील फेसाप्रमाणे सर्व चराचर नश्वर आहेत. (श्लोक-३) अवेळी आलेले ढग, मृगजळाच्या लाटा, मातीचे घोडेस्वार खोटे असतात.(श्लोक -५) समुद्राला भरती आणण्यास चंद्रास श्रम पडत नाहीत.(श्लोक-८) आकाशाची व्यापकता वाज्याची चंचलता, अग्नीची प्रज्वलता, जलांचा वर्षाव, डोंगराची अचलता, पृथ्वीची भारवाहकता, समुद्राची मर्यादाशीलता ही निसर्गामुळे आहे. (श्लोक- १८)

अध्याय दहावा : सूर्याला जसे घासून चकचकीत करावे लागत नाही. चंदनवृक्षाला आग लागली की सर्व त्याचा त्याग करतात. (श्लोक-३) पावसाच्या धारा, गवताचे अंकुर मोजता येत नाहीत. (श्लोक ३५) वाज्याला डावे उजवे नाही, सूर्यास पाठ नाही,तुपातून लोणी निघणार नाही. (श्लोक ४२)

अध्याय अकरावा : बेडकाला परागाच्या सुगंधाचा उपयोग नाही. केळीचे झाड एकदाच प्रसवते. वृक्ष लावणाऱ्यावर व तोडणाऱ्यावर सारखेच प्रेम करते. वसंतऋतू- कोकिळ, मेघ- वर्षा यांची तुलना. (श्लोक- ४९)

अध्याय बारावा : हे गुरू, तुझ्या कृपेने मराठीभाषारूपी पृथ्वीवरील विविध अलंकाररूपी सोन्याच्या खाणी, माझ्या निरूपणास सौंदर्य आणून आत्मविचाररूपी वेलीची लागवड सर्वत्र व्हावी. शरदऋतूचा आरंभ झाला की, नद्यांचे पाणी हळूहळू कमी होते. (श्लोक-९) झाडे व वेली स्वतःची फळे खात नाहीत. वेळूचे झाड एकदाच प्रसवते. (श्लोक-११)

अध्याय तेरावा : ध्रुवतारा फिरत नाही. आकाश फिरत नाही. सर्प बिळाला विसरत नाही. मांजराचे दात पिलास लागत नाहीत. कापूस व कापूर आत बाहेर स्वच्छ असतो. (श्लोक ७)

अध्याय चौदावा : हरळीची मुळी स्वभावतःच अमर असते. एका बीजामुळे झाडाच्या सर्व उहाळ्या तयार होतात. धान्याच्या दाग उगवण कणसे धरली की त्या दाण्याचे मुळ रूप नष्ट होते. (श्लोक ४) दगडाला सुख-दुःख नसते. (श्लोक १९) सूर्याला दिवस रात्र माहीत नसत. हिमालयाला थंडीने कुडकुडणे माहीत नसते. (श्लोक २२) बीजाचा पाण्याशी संपर्क आला की अंकूर फुटतो. (श्लोक २३)

अध्याय पंधरावा : मेघ चातकासाठी वर्षाव करतात. केळीचे झाड फळे आल्यावर आपोआप उन्मळून पडते. (श्लोक ४) वाज्याकडून सुवास नेला जातो. स्वाती नक्षत्रातील पावसाचे पाणी शिंपल्यात मोती व सर्पात विष तयार करते. (श्लोक १४)

अध्याय सोळावा : सूर्य कमल सुगंधास स्पर्श करित नाही. आकाशात मोठ्या धुराचा लोट वारा झुळकेसारखा गिळतो. नाल्याच्या पाण्यास नदी आपल्यात सामावून घेते. वृक्ष समभावाने वागतात. फलप्राप्तीसाठी झाडांना पाणी घालावे लागते. (श्लोक ३) टिटवी, कोल्हा, घुबू, वासरू, लोखंड (श्लोक ५) इ. प्रतिके.

अध्याय सतरावा : कमल-पराग, शुद्ध सोने -ह्रिणकस, चंदन- अग्नी, पाणी -मीरे/ ऊस, झाड- फुल, तुलसी- वृक्ष वगैरे तुलना चंद्रकला, पहरणी किडा, घुणा नामक किडा. पाण्यातील नाव इ. प्रतिके.

अध्याय अठरावा : नदीचा ओघ, गवताचे उगवणे, पाणी- उष्णता- वाफ यांच्या संयोगातून ढग तयार होतात, (श्लोक १३) सूर्य- कमळ, मासा- बगळा, भुंगा- फूल, गाय- वासरू (श्लोक १८) सूर्य- अंधार, समुद्र-नदी, (श्लोक २०) नागवेलीला फळे येत नाहीत. (श्लोक २६) धातू फळाच्या बिया विषारी असतात. (श्लोक २७) राजहंस, हत्ती, सिंह, सूर्यफुले, निंब, पिकलेले फळ, बी पेरणे, सूर्य उगवणे, साळ, लोखंड- गंज इ. प्रतिके. (श्लोक ३५-७७) चंद्र तेथे चांदणे, सूर्य तेथे प्रकाश, अग्नी तेथे ज्वलन, वसंत तेथे पालवी, पालवी तेथे फुले, ... (श्लोक ७८) इ. प्रतिके.

समारोप

उपरोक्त संदर्भातून ज्ञानेश्वरांनी **भावार्थदिपिका** या ग्रंथामध्ये पर्यावरणातील बाबींचे उपयोजन साधले आहे. तसेच त्या आधारे भगवद्गीतेतील तत्त्वांचे विवेचन केले आहे. पर्यावरणातील निसर्गदत्त घटक हे त्रिकालबाधित सत्य आहेत. त्यातून मानवजातीला उपयुक्त ठरणारे मूल्य प्रकट होते. प्राचीन काळापासून ते आजपर्यंत नैसर्गिक घटकांचा वापर मानवाने आपल्या गरजेसाठी केला. त्यामधून लोकधारणा तयार झाल्या. लोकसंस्कृतीमधे बनलेल्या आहेत. अशा मानवी जीवनासाठी उपयुक्त बाबींचे जतन-संवर्धन झाले पाहिजे, याभूमिकेतून नैसर्गिक घटकांना भारतीय लोकसंस्कृतीमध्ये आदर प्रकट करण्यासाठी आध्यात्मिक - पारमार्थिक सांगड घातलेली आहे. या लोकसंचिताचा प्रस्तुत ग्रंथामध्ये निरूपणासाठी प्रतिमा- प्रतीकांच्या माध्यमातून यथोचित वापर केलेला दिसतो. ज्ञान- विज्ञान - तंत्रज्ञान यांना पुरक ठरणारे संदर्भ प्रस्तुत ग्रंथात आढळतात. काव्यशास्त्र - समीक्षाशास्त्र - भाषाशास्त्र- व्याकरण - आणि भौतिक शास्त्रे - सामाजिकशास्त्रे यांना मांडणीसाठी, अभ्यासाला गती मिळण्यासाठी **भावार्थदिपिका** याग्रंथातील निसर्गामधील पर्यावरणाचे संदर्भ मोलाचे वाटतात.

सध्याच्या काळात निसर्गावर मोठ्याप्रमाणावर आक्रमणे होत आहेत. माणसांनी जगण्यासाठी उपयुक्त बाबी सोयीनुसार वापर करून नष्ट करण्यात येत आहेत. लोकसंख्येच्या स्फोटामुळे पर्यावरणाला हानी पोहचत आहे. जंगलतोड, खनिजांचा भरमसाठ उपसा, औद्योगीकरण. दळणवळणाच्या साधनांची वाढ, यांत्रिकीकरण इ. मुळे वास्तव प्रादेशिक - भौगोलिक क्षेत्रात प्रचंड उलथापालथ घडत आहे. नैसर्गिक घटकांचे पूर्वापार प्रचलन मुबलकपणे घडले पण आज ते प्रमाण त्रोटक बनत आहे. त्यामुळे समकालात समस्या निर्माण होत आहेत, संत ज्ञानेश्वरांनी प्रस्तुत ग्रंथामध्ये याबद्दलचे सूचन केले आहे. ते कालसु संगत वाटते.

संदर्भ

- सार्थ ज्ञानेश्वरी : संपा. डॉ. ज्ञानेश्वर तांदळे, अमोल प्रकाशन, पुणे, प्र. आ. २०१०.